

A R B E J D S P A P I R

Social arv i voldsramte familier

Else Christensen

Arbejdsrapport 15 om social arv

August 1999

Socialforskningsinstituttet • Herluf Trolles Gade 11 • DK-1052 København K • www.sfi.dk

Bidrag til rapport om social arv - en psykologisk vinkel

Social arv i voldsramte familier

af Else Christensen, Socialforskningsinstituttet

"Jeg har et spørgsmål om social arv", lyder det i telefonen. Det er en studerende, der er i gang med at skrive opgave. "Hvor stor er den sociale arv for børn i voldelige familier?" - "Hvad mener du?" - "Jeg spørger, hvor stor er den sociale arv for børn i voldelige familier?" - "Hvad tænker du på, når du siger den sociale arv?" - "Jamen er det ikke det ord, I bruger? Hvor mange børn i voldelige familier bliver selv voldelige, når de bliver voksne?"

Hvad er det egentlig, vi mener, når vi siger "social arv" og hvilke ord bruger vi, når vi skal definere begrebets indhold? Som ovenstående telefonsamtale illustrerer, bruges begrebet blandt andet til at karakterisere det forhold, at en given adfærd hos forældrene gentages af børnene, når de bliver voksne, fx alkoholmisbrug, incest, kriminalitet og som her voldelig adfærd. Men begrebet bruges også på andre måder, fx til at karakterisere individets personlige og/eller sociale forudsætninger for en given adfærd, fx en indlæring (eller manglende social indlæring) under opvæksten, som øger risikoen for, at den pågældende selv vil udøve vold som voksen.

Social arv er ikke noget veldefineret begreb. Det er snarere en billedlig beskrivelse af en almen viden om, at børn i et vist omfang kommer til at ligne deres forældre, både når det handler om genetiske forhold, når det handler om social status, når det handler om psykosociale problemer og når det handler om menneskelig ressourcer til at tackle problemerne. Der er tale om nogle forhold, som er komplicerende og tidskrævende at forklare i almindelig samtale. Ved at betegne det, der sker, som "social arv" skaber man en genvej, hvor associationen til begrebet arv skaber en intuitiv forståelse af de processer, der finder sted.

Social arv som viden, holdninger og personlighedstræk

I Gyldendals Psykologisk-Pædagogiske ordbog (Gyldendal 1997) afgrænses social arv som: "tilegnelse af viden, holdninger og personlighedstræk gennem opvækstmiljøet; barnets overtagelse af forældrenes personlighedstræk og dermed udfoldelsesmuligheder". I det følgende vil begrebet primært blive brugt ud fra denne afgrænsning. Det vil desuden blive sat ind i en udviklingspsykologisk sammenhæng, således at dette bidrag i særlig grad præsenterer en psykologisk indfaldsvinkel.

Temaet er voldsramte familier og børns opvækst i disse familier med fokus på hvilken social arv i form af viden, holdninger og personlighedstræk, børnene får i et sådant opvækstmiljø. Udgangspunktet er to danske undersøgelser (Christensen, 1988 og Christensen, 1990) suppleret med enkelte udenlandske studier. De to undersøgelser (henholdsvis en kvalitativ og en kvantitativ undersøgelse af børns opvækst i en voldsramt familie) er indtil nu den eneste egentlige danske forskning inden for området. Der er lavet en række udredninger og evalueringer (senest Behrens,

1998), ligesom temaet er indgået som element i andre undersøgelser (fx Mehlbye, 1995), men temaet har ikke været genstand for nogen større forskningsmæssig satsning. I den engelsksprogede litteratur er der flere undersøgelser. Flest der fokuserer på barnet i nutiden og på mulighederne for og nødvendigheden af en forebyggende og afhjælpende indsats, færre undersøgelser, der fokuserer på korrelationer mellem opvækst i en voldsramt familie og egen adfærd.

Om begrebet vold

I bidraget her tales der om "vold", om "voldsramte familier" og om "børns opvækst i voldsramte familier". I denne sammenhæng fokuseres der udelukkende på vold udøvet af en mand mod den kvinde han lever sammen med (eventuelt har levet sammen med)¹. En voldsramt familie er således en familie bestående af mor, far (eventuelt stedfar) og børn, hvor mor er udsat for vold fra far/stedfar. Ved en opvækst i en voldsramt familie forstås, at barnet gennem en periode af barndommen eller under hele barndommen lever i en husstand, hvor mor bliver udsat for vold fra far/stedfar. I nogle af disse familier er børnene selv udsat for vold, i andre er de ikke. Det forekommer indlysende, at opvæksten må være forskelligt alt efter om barnet selv er udsat for vold eller om det "kun" er moderen, der er udsat for fysisk vold. På samme måde må voldens karakter og grovhed have betydning for opvæksten. I det omfang der inden for forskningen er informationer om disse forhold, vil de blive inddraget.

Man skelner mellem fysisk vold, psykisk vold og seksuel vold. Den fysiske vold består af slag med flad hånd, slag med knyttet hånd, spark, kast ind i møbler og vægge eller ned af trapper, kvælningsforsøg, at skære snitte med kniv, samt at skyde på eller efter kvinden. Der er således tale om vold, der ligger ud over at skubbe/puffe eller at give lussinger. Socialforskningsinstituttets undersøgelse "Vold ude og hjemme" (Christensen & Koch-Nielsen, 1992) viser, at i et tilfældigt udtræk af kvinder over 15 år, er der 9%, der oplyser, at de mindst én gang i deres voksne liv har været udsat for denne type vold fra en ægtefælle eller samlever. Godt halvdelen af disse oplyser, at volden har fundet sted inden for det sidste år.

Psykisk vold består af nedvurderende udtalelser, ydmygelser i overværelse af andre, trusler, chikane, at blive forhindret i at have kontakt med andre, at blive kontrolleret i hvad, man foretager sig, samt trusler på livet. Erfaringsmæssigt² ved man, at den fysiske og psykiske vold ofte følges ad, især de grovere former med chikane, isolation, kontrol og trusler på livet, men der findes ikke nogen talmæssige opgørelser af, hvor mange kvinder, der bliver udsat for psykisk vold fra deres partner.

I den almindelig debat kan der være problemer med at afgrænse psykisk vold fra mere almindelige konflikter i parforholdet (fx nedvurderende udtalelser), skal man se på den psykiske vold som et element i børnenes opvækstforhold, vil det derfor være væsentlig at pege på

1. Det udelukker naturligvis ikke, at der er familier, hvor volden går den modsatte vej fra en kvinde mod den mand, hun lever sammen med. Men når vi skal se på, hvad der findes af forskningsmæssig dokumentation i relation til begrebet social arv, må fokus være på familier, hvor manden er den voldsudøvende og kvinden voldsofferet, det er der litteraturen findes.

2. Fra beretninger fra kvinder, der er flyttet på krisecenter for voldsramte kvinder.

elementer som ydmygelse under overværelse af andre, kontrol, chikane og trusler på livet, som de særlige elementer, der kan have en påvirkning.

Den seksuelle vold er voldtægt eller anden form for seksuel tvang. I undersøgelsen Børnekår (Christensen, 1990) oplyser 13% af mødre i voldsramte familier, at de er blevet voldtægt af ægtefællen/samleveren i forbindelse med den fysiske vold, mens 16% oplyser, at de har været udsat for anden seksuel vold. Betydningen af den seksuelle vold vil ikke blive behandlet nærmere i forbindelse med karakteristikken af børnenes opvækstforhold. Mig bekendt findes der ikke undersøgelser, der specifikt har fokuseret på dette forhold.

Hvad er det særegne for opvæksten i en voldsramt familie og hvilken form for viden, holdninger og personlighedstræk vil børnene i særlig grad have mulighed for at tilegne sig i en sådan familie? Inden dette spørgsmål besvares, er det relevant at se helt konkret på, hvordan volden optræder i børnenes daglige opvækstmiljø, hvad børnene ser, hører og oplever i forbindelse med volden for på denne måde at få en karakteristik af hvad det er, der gør opvæksten anderledes for børn i voldsramte familier end for andre børn. Undersøgelsen Børnekår (Christensen, 1990) belyser dette.

“Børnekår” - tal om opvækst i en voldsramt familie

Børnekår er en spørgeskemaundersøgelse baseret på 394 børn, der i 1989 gennem en 9 måneders periode boede mere end 5 døgn på et af de 23 største danske kvindekrisecentre. Spørgeskemaet blev udfyldt af barnets mor efter introduktion til undersøgelsen fra en medarbejder (ansat eller frivillig), der var oplært i hvordan spørgeskemaet skulle forstås og udfyldes. Kun børn af danskfødte mødre blev bedt om at deltage i undersøgelsen. De 394 børn, som der blev udfyldt et spørgeskema for, udgør 82% af de børn, der opfyldte kriterierne for at indgå i undersøgelsen³. Resultaterne kan derfor betragtes som dækkende for danske børn, der på det tidspunkt boede mere end 5 døgn på et kvindekrisecenter. - 36% af børnene var under 2 år, 30% var fra 3 til 6 år, 24% var fra 7-11 år og 10% var fra 12 til 17 år. Undersøgelsen omhandler således primært børn under 7 års alderen.

Undersøgelsen viser, at børnenes mødre har været udsat for både fysisk og psykisk vold. De fleste mødre har været udsat for fysisk vold i form af slag, kast og/eller spark. Derudover er der 36% af mødre, der har været udsat for livstruende vold i form af kvælningsforsøg og henholdsvis 11% og 21% er blevet truet med skydevåben eller knive⁴. Den psykiske vold har bestået af stærkt nedvurderende udtalelser, kontrol og - for godt halvdelen af børnenes mødre - af trusler på livet.

I de fleste parforhold har den fysiske vold stået på gennem det meste af samlivsperioden og for de fleste børn var der tale om, at de var under 2 år, da volden begyndte. Det er oftest den

3. I løbet af de 9 måneder boede der ialt 1.186 børn med deres mødre på de 23 krisecentre. 474 børn (40%) boede mindre end 5 dage på krisecentret og 231 børn (19%) havde en anden etnisk baggrund end dansk. Der var 32 børn, hvor deltagelse i undersøgelsen blev afslået, 47 børn, hvor man glemte at spørge og 8 skemaer, der kom for sent retur.

4. NB udgangspunktet er barnet. Hvis én mor med to børn er blevet sparket, er der således to børn, der har en mor, der er blevet sparket.

biologiske far, der har udøvet volden. For 21% af børnene fortsætter den biologiske far med at være voldelig over for moderen også efter samlivsforholdets ophør.

Kun 2% af børnene har med sikkerhed aldrig overværet den fysiske vold. 85% af børnene har opholdt sig i det lokale, hvor volden fandt sted (oftest adskillige gange), mens 13% har opholdt sig i et lokale, hvor de ikke har kunnet undgå at høre mishandlingen. Børnene har hyppigst overværet fysisk vold i form af slag, spark, kast, samt i lidt mindre grad kvælningsforsøg. 35% har desuden overværet at moderen er blevet truet på livet.

25% af børnene er selv blevet slået i forbindelse med volden mod moderen, især de yngste (som har siddet på moderens arm) og de store, som for mere end halvdelen af børnenes vedkommende har forsøgt at blande sig ved at gå imellem de to voksne eller ved at forsøge at aflede faderen. 6-10% af børnene skønnes selv at have været udsat for fysisk vold (i enkelte tilfælde fra moderen men som hovedregel fra faderen/moderens samlever), drengene hyppigere end pigerne.

Denne noget summariske gennemgang tegner rammerne for en anderledes barndom, end hvad de fleste danske børn vokser op med. Vold er et ofte tilbagevendende element i familielivet. De fleste børn har aldrig kendt til andet end at deres mor af og til / ofte / i perioder har været udsat for fysisk vold. De har set det, hørt det og er i en del tilfælde også selv blevet slået. Hvad betyder det for hvilken viden, hvilke holdninger og hvilke personlighedstræk de udvikler?

Spørger man mødre vil de formentlig svare, at det også er noget, de tænker på, men de ved det ikke. Forældre og børn taler sjældent sammen om den vold, børnene har overværet. Mødrene gemmer sig bag, at børnene nok spørger, hvis de har brug for at vide noget og tager ikke selv emnet op, de er bange for "at komme til at rode op i noget" og håber, at fraværet af spørgsmål betyder, at børnene ikke har lagt så meget mærke til volden alligevel, eller at de har glemt den. Af de 394 børn i undersøgelsen har halvdelen aldrig stillet spørgsmål om den fysiske vold. Blandt de ældste børn (7 år og ældre) er der 24%, der aldrig har stillet spørgsmål om volden.

Undersøgelsen viser også, at der var mange børn, hvis mødre ikke på eget initiativ taler med dem om volden. For de 0-2 årige er der praktisk talt ingen mødre, der har talt om eller nævnt volden. For de 3-6 årige har volden været nævnt, men der har ikke været egentligt talt om, hvad der er sket. For børn, der er 7 år eller mere, har der været talt om volden i den forstand, at det har været benævnt, at den har fundet sted. Dog ikke mere, end at det kun er knap halvdelen af disse børns mødre, der oplyser, at de har talt om volden, hvor den har været diskuteret i mere end rent konstaterende form. Så for en hel del børn er der tale om, at en eventuel tilegnelse af viden, holdninger og personlighedstræk på basis af den oplevede vold er noget, der sker på egen hånd uden assistance fra voksne.

Udviklingspsykologisk betydning af at vokse op i en voldsramt familie

Uanset man kan give en generel karakteristik af begivenheder, der har udgjort dele af børnenes opvækstmiljø, når de er opvokset i en voldsramt familie, er det ikke nogen helt let opgave at reflektere over, hvad det kan (komme til at) betyde for børnenes udvikling og senere voksenliv, heller ikke selvom man forlader den generelle karakteristik og overgår til en mere individuel præget analyse.

Går man til den traditionelle del af udviklingspsykologien, der beskriver udvikling ved en række stadier, der skal gennemleves følgende den biologiske alder, vil svaret være afhængig af hvor gamle børnene var, da volden begyndte og af hvor stor en del af deres barndom, den varede, dvs hvor mange udviklingsstadier, den har influeret på. Med den forudsætning vil især Freud og hans efterfølgere inden for ego-psykologien kunne anvendes. Med deres vægning af det indre psykiske liv, hvor individuelle følelser og fortolkninger af begivenheder har stor betydning for den senere udvikling, vil de kunne anvendes til at få en øget forståelse af den betydning, det kan få for barnets psykiske udvikling, at det vokser op i en voldsramt familie.

Fx beskriver Eriksson (1983) en række udviklingstrin, hvor der på forskellige alderstrin er, hvad han kalder en nøgleopgave, der skal løses så optimalt som muligt for at barnet får de bedst mulige ressourcer til at klare det næste trin i udviklingen⁵. Med fokus på barndommen frem til puberteten er der fem vigtige udviklingstrin:

Det første udviklingstrin består af graviditeten og fødslen og opgaven her er, at blive født i så optimal en tilstand som det genetiske udstyr tillader. De problemer, der kan være knyttet til dette udviklingstrin, handler om forældrenes levekår og livsstil. Fx fattigdom, boligforhold, moderens helbred, rygning, ernæring, samt evt misbrug af alkohol- og stoffer. For et barn, der bliver født i en voldsramt familie, er det ikke givet, at graviditeten (og måske heller ikke fødslen) forløber så godt som muligt. Erfaringsmæssigt (fra krisecentrene) vides det, at den fysiske vold ofte begynder i forbindelse med den første graviditet. Dvs for nogle børn bliver moderen udsat for vold, mens hun bærer barnet. Selvom et foster sædvanligvis er godt beskyttet mod slag mv, kan man ikke udelukke en påvirkning af fosteret, enten af volden i sig selv eller af den stresstilstand, moderen befinder sig i. Måske lever voldsramte kvinder på en måde, som er usund for barnet, måske ryger de mere, måske får de en dårligere ernæring. Mig bekendt er der ikke nogen undersøgelser, der tager sådanne forhold med i betragtning.

Det næste udviklingstrin er knyttet til spædbarnsalderen. Her er nøgleopgaven, at barnet skal udvikle basal tillid. Det betyder, at den væsentligste udviklingsopgave for spædbarnet er at udvikle tillid og tiltro til omgivelserne, sådan at barnet basalt får en opfattelse af, at det kan regne med sine omgivelser og med at der er mening og konsistens i omgivelserne ved at omgivelserne svarer på barnets behov og ved at disse svar er nogenlunde forudsigelige for barnet. Igen er barnet i høj grad afhængig af omgivelserne for at dette kan lykkes. Forældre, der på grund af egne problemer har svært ved at imødekomme barnets behov, giver barnet dårligere betingelser for denne udvikling. I en voldsramt familie vil forældrene alt andet lige have flere kræfter bundet til deres egne problemer. I familier, hvor barnet (børnene) er udsat for omsorgssvigt, vil fysisk vold mod moderen (på linje med alkoholmisbrug og svag begavelse) da også være et hyppigt fundet psykosocialt problem (Christensen, 1992).

Tredje udviklingstrin er knyttet til småbarnsalderen. På dette trin er opgaven at udvikle selvstændighed i forhold til forældrene og de nære omgivelser. Hvis udviklingen lykkes, oplever barnet, at det er i stand til at påvirke omgivelserne og det vil optimalt føle glæde, gå på mod og virkefrang. Hvis indlæringen ikke lykkes, vil barnet i stedet for udvikle skamfuldhed og tvivl. Det

5. Er mere udførligt beskrevet i undersøgelsen "Trængte familier" fra 1991, s. 60-63 .

vil reagere med skamfuldhed, hvis der er opgaver, det ikke kan klare og vil få en følelse af usikkerhed over for sit eget værd, på om det kan noget og duer til noget.

Udviklingen fortsætter på det fjerde udviklingstrin, hvor det positive udfald består i at barnet udvikler initiativ og samvittighed. Lykkes udviklingen vil barnet lære at skelne mellem rigtigt og forkert i det samfund, det lever i og begynde at få en indre repræsentation af de ydre autoriteter. Lykkes udviklingen ikke, reagerer barnet i stedet for med at udvikle en følelse af skyld. Det vender problemer indad og reagerer med at føle skyld over for problemer, vanskeligheder mv. Barnet risikerer at blive et menneske med en meget negativ selvopfattelse, senere risikerer det at få vanskeligheder med at udvikle nære positive relationer til andre mennesker. Med en dyb negativ selvopfattelse som udgangspunkt vil det simpelthen være svært for et sådan menneske overhovedet at tro på, at andre vil hende/ham det godt.

På femte udviklingstrin, der er det sidste inden puberteten, drejer udviklingen sig især om tilpasningen til sociale liv uden for familien, her med et positivt udfald i form af flid og kompetence (at barnet kan sætte sig et mål og arbejde på at nå det), hvorimod det negative udfald er en uddybet følelse af mindreværd.

Med udgangspunkt i Erikson's teori får man således beskrevet et udviklingsforløb, hvor forældrenes reaktioner og barnets erfaringer i den ydre verden har stor betydning for den indre psykiske proces. Nøgleordene er forældrenes fysiske og psykiske nærvær, deres opmærksomhed på barnet, deres adækvate reaktioner på barnets behov og senere på barnets reaktioner. Desuden betyder det noget, at forældrene er konsistente i deres reaktioner, at de er forudsigelige og at de kan støtte barnet i selvstændighedsprocessen. Alt sammen noget, der kan have trange kår i en voldsramt familie. Der kan være meget turbulens i de familier, mor kan i perioder flytte fra hjemmet sammen med barnet (eller far kan flytte). Forældrene har ringe psykisk overskud, meget opmærksomhed vil være rettet mod den voldelige forælder, simpelthen for at forsøge at undgå nye voldsepisoder, ligesom volden kan medføre, at mødre lever i en permanent krisereaktion (se fx Christensen 1984). Der vil være tale om familier med meget lidt konsistens i forældrereaktionerne. Familielivet vil være præget af skiftende gode og dårlige perioder, hvor man kan ikke med sikkerhed vide, hvornår den ene ender og den anden begynder. Forudsigeligheden i forældrereaktionerne er lav og forældrene (måske især moderen) kan knytte barnet så tæt til sig, at selvstændighedsudviklingen hæmmes. Alt sammen under indtryk af den konkrete vold, som i sin voldsomhed må være meget skræmmende at opleve for et lille barn.

Opvæksten set i lyset af nyere udviklingspsykologisk teori

Eriksons udviklingsteori forudsætter, at nøgleopgaven på hvert enkelt udviklingstrin er løst om ikke optimalt, så i hvert fald tilfredsstillende, for at barnet kan møde den næste udviklingsopgave. Denne lidt mekaniske forholden sig til udvikling som en kontinuerlig fremadskridende proces er under kritik fra flere sider (i Danmark fx Sommer, 1996). Kritikken (her fra Rutter & Rutter, 1998) handler blandt andet om, at udvikling ikke kan betragtes som kontinuert og som omhandlende en række stadier/trin i en i forvejen fastlagt rækkefølge. Man pointerer barnets aktive medvirken i udviklingsprocessen, fokuserer på diskontinuiteter og på at udforske den individuelle adfærd som den forandrer sig med udgangspunkt i individuelle erfaringer og begivenheder. En anden indvending mod stadieteorier (som fx Erikson) er, at man ikke uden videre kan gå ud fra, at normal og afvigende udvikling er to trin på et kontinuum. Som et

eksempel på dette nævnes Down's syndrom, der er et mentalt handicap baseret på en kromosomafvigelse, ikke et punkt på en skala over almindelig mental udvikling. Særlige forhold, særlige erfaringer og særlige begivenheder kan derfor påvirke udviklingen.

Det afgørende for, hvad der sker, er individets forholden sig til hvad der sker, samt fortolkningen af det skete og den indre mening det skete har for individet. Her er individet (og i særlig grad barnet) afhængig af samspillet med omgivelserne (forældrene), deres reaktioner, viden og de muligheder, der i øvrigt er for at reagere. I den forbindelse peges der på, at udviklingsmæssige reaktioner ikke altid viser sig umiddelbart, de kan også vise sig senere fx i forbindelse med en stress-situation (eller et traume, som Freud nok ville have sagt). Pointen er en betoning af, at mennesket gennem sin aktivitet og sin reaktion (i samspil med andre mennesker) selv er med til at forme sin skæbne og en betoning af nødvendigheden af at se udvikling i et livsperspektiv, hvis man skal gøre sig håb om at få et samlet billede af den menneskelige udvikling.

I forhold til opvækst i en voldsramt familie, vil det centrale derfor ikke udelukkende være volden, men derimod barnets forholden sig til volden, herunder barnets fortolkning af det oplevede og den indre mening, det oplevede får for barnet. Oplysningerne om, at der kun i begrænset omfang tales med barnet om den vold, barnet har overværet, bliver dermed central. I fortolkningen af volden og i den indre mening, barnet opbygger, står barnet alene med sine egne erfaringer, sin egen viden og sine egne ressourcer uden ret meget voksen hjælp.

Opsummering om den udviklingspsykologiske viden

Gennemgangen udviklingspsykologisk teori er foretaget med brede penselstrøg. Men det skulle alligevel være muligt at få et overblik over hvordan både den nyere og den ældre udviklingspsykologi ser på udvikling, ligesom det fremgår at opvækstvilkårene i begge tilfælde formodes at kunne have stor indflydelse på det fremtidige voksenliv.

Skal man vurdere de to udviklingssyn i forhold til hinanden, er det min opfattelse, at Erikson er den mest pædagogiske, forstået på den måde, at man med udgangspunkt i hans teori vil kunne udlede nogle retningslinjer til brug for praktisk arbejde med en betoning af det kollektive ansvar for at skabe gode opvækstvilkår for børnene.

Den nyere udviklingspsykologi repræsenteret ved Rutter & Rutter er mere individuel i sin pointering af betydningen af den enkeltes egen aktivitet. Den har dermed et supplerende bidrag om den enkeltes eget ansvar og om det kollektive ansvar for at være med til at skabe rammerne for børns egen aktivitet. Man vil af den kunne udlede nogle generelle retningslinjer for karakteren af en eventuel indsats med henblik på at støtte børn mere individuelt, så de udvikler sig bedst muligt. I forhold til at udlede praktiske retningslinjer, må det dog betegnes som en mangel, at der (endnu) ikke er formuleret en samlet teori, der kan træde i stedet for de forskellige eksisterende udviklingsteorier⁶. Med den nyere udviklingspsykologi står man derfor med nogle fornuftige fragmenter, samtidig med at helheden i form af en sammenfattende teori savnes.

6. udover Erikson, der fokuserer på det indre liv og på betydningen af sociale begivenheder, er der teorier (Freud), der primært fokuserer på den indre psykiske udvikling, teorier der fokuserer på kognitiv udvikling (Piaget), på udviklingen af objektrelationer, (Winnicott) eller på udviklingen af tilknytning (Stern)

“Opvækst eller overlevelse” - en kvalitativ undersøgelse

Undersøgelsen "Opvækst eller overlevelse" er fra 1988 (Christensen, 1988). Det er en kvalitativ undersøgelse, hvor 35 børn i alderen 4-6 år er blevet undersøgt med hjælp af en dukkelegetest. Børnene blev undersøgt i 1987 og boede på det tidspunkt sammen med deres mor på ét af seks danske kvindekrisecentre. Kriteriet for udvælgelse var, at moderen var dansk, at barnet talte dansk, at moderen samtykkede i at barnet blev undersøgt uden hendes tilstedeværelse og at barnet (og moderen) boede så længe på krisecentret, at det rent praktisk kunne lade sig gøre at få kontakt og foretage undersøgelsen (i praksis 14 dage eller mere).

Teoretisk byggede undersøgelsen på den psykoanalytisk inspirerede udviklingspsykologi (Breger, 1974 og Erikson, 1983), jævnfør ovenfor. Undersøgelsen tog udgangspunkt begrebet angst, som et nøglebegreb for forståelsen af den indre psykiske udvikling hos børn i 4-6 års alderen, der vokser op i en voldsramt familie.

Angst skal i denne sammenhæng ikke forstås som “at være bange”. Det skal forstås som den eksistentielle angst, der opstår, når mennesker befinder sig i situationer, som de ud fra deres hidtidige erfaringer og forståelsesgrundlag ikke kan forstå, ikke kan fortolke og ikke kan få til at give mening. De vil derfor opleve en diffus angst for det ukendte og det uforudsigelige.

Først i det øjeblik, man kan begynde at "forstå" situationen, dvs at man bliver i stand til at knytte det ukendte til allerede kendte forståelseskategorier, er det muligt at reducere angsten. Hvis det man forstår, er tilstrækkeligt farligt, kan man eventuelt bagefter blive bange. Men så er der tale om, at man er bange for en ydre fare, som man kender, hvorimod angsten i den eksistentielle form er mere diffus, mere immatriel og derfor på en anden måde skræmmende og skadelig for et barns personlighedsudvikling.

Undersøgelsen antager, at små børn, der oplever, at deres mor bliver udsat for fysisk vold fra deres far, må befinde sig i en sådan tilstand. Udover at være konkret bange for volden, for hvad den kan føre til og eventuelt for selv at blive slået, vil de stå overfor noget ukendt og uforudsigeligt. De får (jævnfør tidligere) som hovedregel ikke hjælp fra de voksne til at forstå og fortolke, hvad de ser og hører og får derfor heller ikke hjælp til at få oplevelserne til at danne mening. Specielt for børn, der slet ikke har udviklet sproget, må hændelsesforløbet være hinsides alle forståelseskategorier. Antagelsen er derfor, at børnene oplever en følelse af angst overfor volden og den situation, volden finder sted i. Undersøgelsens formål er dels at finde ud af, om denne angst - i afdæmpet form - kan fremkaldes eksperimentelt og at undersøge hvilke forsvarsmekanismer eller andre strategier, børnene bruger til at beskytte sig mod angsten.

Psykisk forsvar som beskyttelse mod angst

En af de måder, man kan bruge, når man skal beskytte sig mod angst, er at udvikle et psykisk forsvar. Indenfor den psykoanalytisk inspirerede udviklingspsykologi taler man sædvanligvis om forsvarsmekanismer som fx: fortrængning, projektion, isolering af følelser, dissociation, benægtelse, regression (gå tilbage til et tidligere udviklingstrin) og identifikation.

Forsvarsmekanismerne har både en positiv og en negativ funktion. Den positive funktion består i, at de reducerer den umiddelbare angst. I bedste fald ved, at angsten skubbes væk, for derefter

igen at dukke op i mindre portioner, som personen kan klare at bearbejde uden at lade sig overvælde. Man kan formulere det som, at det psykiske forsvar giver tid, sådan at det kan lade sig gøre hen ad vejen at få bearbejdet den angst, der i første omgang måske var alt for overvældende til, at man kunne holde den ud.

Det negative ved psykiske forsvarsmekanismer er, at de kan virke fastholdende for personen. Dvs, at man forbliver i det forsvar, man én gang har udviklet uden at foretage nogen bearbejdning af den oprindelige angstfremkaldende situation. For børn i voldsramte familier, kunne det fx være et barn, der havde lært sig at benægte volden for at beskytte sig mod de angstfyldte følelser, volden fremkaldte. Hvis barnet forbliver i forsvaret og ikke når frem til en form for bearbejdning af det angstfremkaldende, er der en risiko for, at barnet også som voksen vil benægte mulige voldelige situationer. Det betyder, at barnet som voksen vil være dårligere til at vide, hvornår en situation kan blive farlig, ligesom barnet som voksen vil have svært ved at finde ud af at fjerne sig fra farlige situationer. Forsvaret er simpelthen så stærkt, at de signaler, andre mennesker ville få øje på, ikke er synlige for den pågældende.

En dukke-lege-procedure

Undersøgelsen "Opvækst eller overlevelse" er dels baseret på et intensivt interview med barnets mor og dels på en undersøgelse af barnet, hvor forskeren er alene med barnet. Til undersøgelsen af barnet er der brugt en dukke-lege-procedure (eller test), der er bygget op, så den består af en række situationer, der præsenteres i et legeforsøg med en dukkefamilie, der består af mor, far, en pige, en dreng og en baby. Hver situation indeholder et eller andet element af konflikt eller aggression, dog ikke mere, end der er tale om situationer, der vil kunne indgå i et almindeligt hverdagsliv.

Barnets præsenteres for 7 situationer med i alt 9 problemer/konflikter⁷. Ved at barnet præsenteres for problemerne/konflikterne i legen kan det komme til at opleve nogle følelser, der minder om følelserne, når barnet overværer vold i familien. Legeproceduren indeholder ikke situationer, der direkte viser hen til den vold, der finder sted i hjemmet. Med mindre der er et beredskab for angst i sådanne situationer, vil man derfor ikke kunne forvente, at børn i 4-6 års alderen reagerer med angst i mere end højst et par situationer. Formålet med testen er ved hjælp af et beskrivelses- og observationssystem at karakterisere barnet ved om det undervejs i legetesten oplever angst-

7. Ganske kort kan lege-proceduren beskrives ved, at den indeholder 7 sekvenser, der hver især indeholder forskellige problemer eller konfliktsituationer: **1. Præsentation.** Dukkerne vises frem: en mor, en far, en pige, en dreng og en baby. **2. Spisetid.** Her er der to problemer: der er kun 4 stole og 4 tallerkener, da familien skal spise, hvem vil dele?(parathed til at dele), børnedukken af samme køn som barnet tager sin tallerken på gulvet, hvad sker der så? (reaktion på rod). **3. Konkurrence.** Forældredukkerne skal først spille fodbold og derefter trække tov, vil du spille med mor eller far? (valg mellem forældre), derefter kommer pige- og drengedukken op at slå, hvem vinder? (direkte aggression). **4. Baby.** Far-dukken og barnedukken af modsat køn af barnet går en tur, mor-dukken sidder i en lænestol og giver baby mad (tilsidesættelse). **5. Uartighed.** Hele familien er samlet. En skal være uartig, hvem skal det være? Hvad er det mest uartige hun/han kan gøre? (overskridelse af grænser) og hvad sker der så (følgerne af overskridelse af grænser). **6. Toilet.** Wc og håndvask tages frem. Barnedukken af modsat køn af barnet har tisset på gulvet, hvad gør mor (konsekvens). **7. Sovetid.** Sengene tages frem og dukkerne puttes i seng. Parenteserne er stikord for, hvad der fokuseres på.

relaterede følelser og ved om det viser brug af en eller flere psykiske forsvarsmekanismer eller andre strategier til at beskytte sig mod de angstprægede følelser.

Psykisk forsvar i legetest

De undersøgte børn reagerede med angstprægede følelser i stort set alle de præsenterede testsituationer og lege-proceduren virkede angstprovokerende på børnene på en sådan måde, at deres psykiske forsvarsmekanismer trådte i funktion. Da forsvarsmekanismerne blev beskrevet og kategoriseret, viste det sig desuden, at der var konsekvens i brugen af forsvarsmekanismer, idet alle børn havde én bestemt forsvarsmekanisme, som de brugte i mindst 7 af de 9 konfliktsituationer, de blev præsenteret for undervejs.

De forsvarsmekanismer, der blev aktiveret i legen var: benægtelse (7 piger og 6 drenge), identifikation (4 piger og 12 drenge), isolering af følelser/dissociation (2 piger og 2 drenge), rationalisering (1 pige) og projektion (1 pige). Hovedvægten på forsvarsmekanismerne benægtelse og identifikation svarer godt til børnenes alder på 4-6 år. Det er ikke muligt at sige noget sikkert om kønsforskellen. Selvom det kunne være fristende at sige, at pigerne bruger benægtelse og drengene identifikation, så er der ikke noget sikkert belæg for det. Der er kun tale om 35 børn og der er ved analysen af brug af forsvarsmekanisme ikke taget højde for fx alder.

Benægtelse som forsvarsmekanisme

Der var tre forskellige måder, som forsvaret benægtelse viste sig på i dukkelegen. Hos nogle børn fungerede benægtelse på den måde, at de helt enkelt ikke hørte, hvad der blev sagt, når der blev introduceret et problem eller en konflikt i legen. Heller ikke når det sagte blev gentaget. De hørte bare ikke noget. En effektiv måde at forhindre konflikter i legen på.

Andre børn afviste konflikterne på den måde, at de definerede dem som forskerens opfindelse, noget der lå uden for legen. Nogle børn siger direkte "*det er noget, du finder på*", mens andre er mere elegante i deres afvisning. Fx i en sekvens, hvor problemet/konflikten består i, at en tallerken falder på gulvet, her er der én pige, der noncelant kommenterer det med "*nå ja, jeg syntes også, de (dukkerne) sad lidt uroligt*" og så går videre med en leg, hun selv finder på.

Den tredje måde handler om, at nogle børn omdefinierer det, der sker, således at det, der introduceres som en konflikt, ændres til en kærlighedsfuld situation eller til en sexuel situation "*nej børnene slås ikke, de danser*" eller "*nej de slås ikke, de boller*". I alle tre tilfælde er der tale om, at benægtelsen kan holde de følelser væk, som ellers ville komme frem i en situation med konflikt eller eventuelt aggression. Dermed kan også angsten holdes på afstand.

Identifikation som forsvarsmekanisme

En anden gruppe børn brugte identifikation som det primære forsvar. At bruge identifikation som forsvar betyder i denne sammenhæng, at barnet identificerer sig med det aggressive element i situationen. Altså med det element, som er angstfremkaldende for barnet. Barnet søger således at dæmpe sin angst ved selv at være den, der udøver aggression og dermed skaber konflikt, fremfor at være den, aggressionen eller konflikten går ud over. Ved at gå i et med det, de er bange

for, får børnene en oplevelse af selv at være en del af det farlige, der fremkalder angsten, og dermed i mindre grad en oplevelse af at være offer for angsten.

Også for forsvaret identifikation var der tre forskellige måder, det kunne vise sig på. Nogle børn indførte et tydeligt straffende element i legen. Fx i form af, at en af forældredykkerne optrådte som en straffende person, der via straffen kunne opretholde ro og orden. I enkelte tilfælde var det babydukken, der havde den funktion.

For andre børn viste identifikationen sig ved, at legen nærmest udløste et orgie af aggression. Hvert enkelt problem udløste en hel serie reaktioner. Fx kunne problemet, hvor ét af dukkebørnene væltede sin tallerken på gulvet, føre til at alle dukkerne kylede deres tallerkener på gulvet, at bord og stole blev væltet og at alle dukkerne endte i et bunkeslagsmål. En del af disse børn viste tydelige tegn på angst over for den aggression, de selv fremkaldte og havde brug for indgreb udefra, til at få stoppet angsten. Nogle kunne selv aktivere et skift, fx ved at spørge om, vi skulle høre, hvad der var optaget på den båndoptager, jeg brugte. Næste gang, der kom en konfliktsituation i legen, gentog forløbet sig.

Den sidste gruppe børn, reagerede også med serier af aggression over for alle legens konflikter, men i modsætning til de oven for beskrevne børn, reagerede de tilsyneladende ikke med angst. De lod aggressionerne få frit løb i dukkefamilien, indtil alle dukkerne var faldet omkuld at ren og skær udmattelse efter bunkeslagsmålet.

“Opvækst eller overlevelse”, udviklingspsykologi og social arv

Hvis vi returnerer til spørgsmålet om social arv, kan man konstatere, at de undersøgte børn er inde i en udvikling, der, hvis man skal følge tankegangen i Eriksons udviklingsteori, vil virke hæmmende på den optimale løsning af de udviklingsopgaver, børnene er stillet overfor på det pågældende alderstrin.

Når børn er 4-6 år gamle, handler det ifølge Erikson om at udvikle selvstændighed, initiativ og samvittighed. Den optimale udvikling fører til et barn, der er nysgerrig, virkelysten, begynder at forstå forskellen mellem konflikter i den ydre og den indre verden, samtidigt med at de begynder at få en indre repræsentation af de ydre autoriteter. Hvis udviklingen går galt på dette tidspunkt, vil barnet i stedet for udvikle en personlighed baseret på skamfuldhed, tvivl på egne evner og skyldfølelse.

Et barn, der som de undersøgte børn er stærkt præget af angstfyldte følelser og bruger mange ressourcer på at holde disse følelser væk fra bevidstheden, vil have sværere ved at gennemføre en optimal udvikling som beskrevet af Erikson. For at uddybe forståelsen kan man se på hvad Breger (1974), der ligesom Erikson arbejder inden for en ego-psykologisk ramme, beskriver som de fire centrale aspekter, når det handler om 4-6 årige børns udvikling.

Det første aspekt handler om forholdet mellem fantasi og realitet. De problemer barnet har svært ved at løse i virkelighedens verden, forsøger det at udspille på fantasiplanet, hvor barnet har magten til at styre forløbet. Fantasien fungerer som en tilbagetrækning eventuelt som et forsøg på at træne sig i at klare virkelighedens problemer. En del af de undersøgte børn brugte (som det vil fremgå senere) denne metode i legen. Risikoen ved denne metode kan være, at barnet helt

trækker sig tilbage til fantasiens verden for at løse problemerne (hvis problemerne i den ydre verden er for store) og således ikke får de nødvendige sociale erfaringer, så det lærer at løse de relevante sociale opgaver, knyttet til det udviklingsstrin de (ifølge Erikson) befinder sig på.

Det andet aspekt handler om, at børn i 4-6 års alderen reagerer på konflikter på den måde, at konflikter fra at være konflikter i den ydre verden ændres til at blive konflikter inde i personen. Dette gælder især for konflikter omkring temaerne: afhængighed-uafhængighed, sikkerhed-angst, aggression-kontrol af aggression og kærlighed-had. Ses dette i relation til Eriksons udviklingsstrin, fremgår det, at ydre konflikter, der gøres til indre konflikter, fremmer udviklingen af en personlighedsstruktur, der bygger på følelser af skam, mangel på selvtillid og skyld.

Det tredje aspekt handler om angst. Angsten er (ifølge Breger) knyttet til spædbarnets tidlige oplevelse af hjælpeløshed og den er knyttet til følelsen af hjælpeløshed i interpersonelle relationer. Når mor bliver udsat for fysisk vold fra far, aktiveres følelsen af hjælpeløshed, barnet kan ikke gøre noget og angsten tager over. Nogle af de undersøgte børn, der er karakteriseret ved at de bruger forsvarsmekanismen identifikation (med det aggressive element) viser denne form for sammenknytning mellem hjælpeløshed og angst.

Det sidste væsentlige aspekt (ifølge Breger) handler om på hvilken måde individet sædvanligvis løser kriser. Det er den mekanisme, der ligner, hvad der blev beskrevet under gennemgangen af begrebet angst (se tidligere), hvor det fremgår at personlige kriser kan løses ved integration (via bearbejdning), hvor det konfliktladete område gradvis integreres i personligheden, således at konflikten løses ved at blive en del af jeg'et. Hvis personen ikke kan bære at integrere det konfliktladete stof, kan konflikten søges løst ved dissociering. Dvs ved at de sider, af personligheden (træk, tanker, følelser), der er involverede i konflikten lukkes ude af personligheden. Sker det og fastholdes dissocieringen, vil personen også senere i livet have store vanskeligheder med at løse konflikter, der er ligesom eller minder om det oprindelige konfliktladete område. 4 af de undersøgte børn reagerede med forsvaret dissociering under legen. I alle tilfælde blev testproceduren afbrudt⁸. Nogle af de undersøgte børn, der blev karakteriseret ved at de brugte forsvaret benægtelse, viste også tegn på en konfliktløsning, der kunne komme til at tage form af dissociering. Det var de børn, der omdefinerede legens indhold til en kærlighedsfuld eller en seksuel situation hver gang, der blev præsenteret en konfliktsituation.

Med udgangspunkt i stadieteoriernes udviklingsforståelse er der således gode grunde til at udtrykke bekymring for hvilken social arv i form af viden, holdninger og personlighedstræk disse børn fører med sig i voksenlivet.

Bekymringen forudsætter, at udvikling (i hvert fald i et vist omfang) opfattes som en kontinuert proces. Kritikken af stadieteoriene (her Rutter & Rutter) lægger netop vægt på diskontinuiteten i udvikling og åbner dermed også mulighed for, at der undervejs i udviklingsforløbet kan ske "noget", der ændrer udviklingens retning. Specielt fokuseres der på de muligheder mennesket har for via egen aktivitet at få dette "noget" til at ske.

8. Moderen blev i en efterfølgende samtale opfordret til at søge professionel hjælp til barnet.

Undersøgelsen "Opvækst eller overlevelse" inkluderede ikke nogen teoretiske overvejelser med kritik af Erikson's og Breger's udviklingspsykologi. Men temaet angående individets egne muligheder for at påvirke udviklingsprocessen var inkluderet ved at det blev undersøgt, om børnene havde nogen strategier i form af forudgribende handlen med henblik på at undgå at en eventuel angstfremkaldende situation kunne opstå. Der blev fokuseret på forudgribende strategier, der sigtede på at skaffe barnet større kontrol i angstfyldte situationer.

Strategier for kontrol

6 piger og 4 drenge ikke viste nogen identificerbare strategier for at opnå kontrol. 3 piger og 8 drenge havde udviklet strategier, der sigtede mod at indføre en (beskyttende) ydre kontrol, mens 6 piger og 8 drenge havde strategier, der sigtede på at de selv fik større kontrol.

De børn, der ikke havde nogen strategier for at opnå kontrol, var i højere grad end de andre børn prisgivet deres angstfyldte følelser. I legen er dukkernes aktiviteter præget af lange sekvenser med konflikter og vold, hvor alle dukker til sidst er involveret i et slagsmål, der ikke stopper, før alle falder om af udmattelse. De børn, der har strategier for at få indført en ydre kontrol, koncentrerer indsatsen om at få de voksne (fx som tidligere omtalt voksen-dukkerne) til at tage ansvaret for kontrollen. Noget der må karakteriseres som en alderssvarende reaktion.

De børn, som har strategier for selv at opnå kontrol, bruger 6 forskellige identificerede strategier. Strategierne er kønspecifikke, der er tre drengestrategier (brug af fantasi, omdefinering til seksuel situation, superbaby) og tre pige-strategier (manuskript for legens forløb, omdefinering til kærlighed, verbal bedøvelse). De beskrevne strategier er valgt og beskrevet med baggrund af Breger's fire centrale aspekter for 4-6 åriges børns udvikling.

Brug af fantasi

Strategien brug af fantasi var noget, der i en direkte form kun blev brugt af drenge. Strategien fungerede på den måde, at når børnene blev præsenteret for en konflikt i legen, så svarede de med en fantasi, der ændrede legen, eventuelt på en måde så det ikke længere var muligt at have konflikten. Fx var der én dreng, der til problemet, hvor der falder en tallerken på gulvet svarede "*hej, så kom der lige et rumskib og så gik de om bord i det*". Da legen fortsatte med, at familien skulle spise i rumskibet, selvfølgelig med den bagtanke, at tallerkenen kunne falde på gulvet der, var hans reaktion "*man bruger ikke tallerkener i rumskibe*". Et effektivt forsvar, der hjælper med at benægte konflikten og som giver ham mange handlemuligheder med hensyn til at undgå, at blive præsenteret for konflikter i legen.

Omdefinering til seksuel situation

En anden drengestrategi var, at omdefinere konflikten til en sexuel situation: **Har du set, børnene slås, hvem vinder? Det gør pigen. Se, hun slår ham, hvad sker der nu? Og nu boller de sådan her.** (Ole, 5 år). - **Har du set, børnene slås, hvem vinder?** (Kenneth tager drengen, lader ham vinde over pigen og siger ikke noget). **Se, han slår hende, hvad sker der så? Så så mor og far det ikke. Så kysser drengen hende. Så går de op på deres værelse, og der lægger pigen sig ned. Så lægger drengen sig ovenpå. Nej drengen ligger nedenunder og pigen ovenpå... Og så kommer de til at bolle.**" (Kenneth, 5 år).

Man kan selvfølgelig ikke helt udelukke, at Ole og Kenneth kopierer noget, de har set derhjemme. Men det er på den anden side heller ikke sikkert, at tingene skal tages så bogstaveligt. Jeg tolker det, der sker i legen på den måde, at i og med dukkerne indgår i en seksuel situation, ændres både situationens indhold og legens regler. Budskabet kan være, at når dukkerne har sex med hinanden, så er der pr. definition ikke nogen konflikt. I denne snævre sammenhæng bliver seksualiteten derfor en aktivitet, man kan finde tryghed i, noget som indebærer sikkerhed, når angsten bliver for svær at bære. Det psykologiske indhold i seksualiteten kan derfor i højere grad ses som en beskyttelse mod angst, end som noget, der har med seksualitet i voksen forstand at gøre.

Superbaby

Den sidste af de strategier, drengene brugte, har jeg kaldt superbaby. Her er der tale om de - allerede tidligere omtalte - drenge, der lader baby optrædende som den straffende instans, der søger for kontrollen. Baby udstyres med overnaturlige kræfter og overnaturlige egenskaber og er på den måde i stand til at kontrollere (og styre) alle problemer og al angst i familien. En strategi, som er et godt udtryk for den følelse af magt og indflydelse (omnipotens), som børn i 4-5-års alderen ofte giver udtryk for. Og det, der er den udviklingspsykologiske baggrund for, at børn i denne alder så villigt påtager sig ansvar (og skyld) for familiens problemer.

Manuskript for legens forløb

Pigerne anvendte andre strategier for at få kontrol, end drengene gjorde. En af strategierne, nemlig manuskript for legens forløb, indebærer langt større risiko for direkte konflikt, end de tre strategier, der er beskrevet for drengene. Ulrikka på 4 år er et eksempel på dette. Ulrikka starter legen med at sige "*du tager den dukke og jeg tager den og så tager du din dukke ud i køkkenet og så siger du skal jeg lave kaffe?*" For at komme i gang med legeobservationerne forslår jeg, at vi dækker bord, så dukkerne kan sidde og spise kage og drikke kaffe. Det synes Ulrikka er en meget dårlig idé. "*Du skal gå ud i køkkenet og sige: skal jeg lave kaffe? det har jeg sagt*". Det er meget vanskeligt, næsten umuligt at få præsenteret de situationer, der er i legeproceduren. Lidt senere forsøger jeg igen: **Nu er de færdige med at spise og vil lege lidt. De vil spille fodbold. Nej. Mor sparker den vej, og far sparker den vej. Hvem vil du have? Jeg vil ikke spille med nogen.** (jeg tager dukkerne og lader dem spille med hinanden) *Jeg vil ikke lege med det mere* (hun lyder sur/forurettet og hoster nervøst). **Skal vi gå ind på dit værelse og fortsætte?** (jeg forsøger med en afledning, da det viser sig, at vi er placeret i et rum, hvor der af og til er nogen, der skal hente noget). *Nej* (hun begynder at pakke legesagerne sammen) *Det er dig, der har købt det legetøj til dine børn* (bliver sagt på en måde, så man får det indtryk, at hun absolut ikke kan lide "mine børn").

Ulrikka insisterer på at dirigere legeforløbet og kan på den måde undgå og undvige / benægte eventuelle konflikter. Min tolkning er, at ved at dirigere legeforløbet opnår hun (og de andre piger, der bruger denne strategi), at de altid ved, hvad der kommer til at ske undervejs. Målet er, at mindske risikoen for, at der sker noget uforudset og noget farligt. De mindsker dermed også risikoen for at opleve angst. Den strenge kontrol er et effektivt forsvar. Men det er også et forsvar, der har en stor pris. For der er ingen børn, der vil lege med Ulrikka, fortæller hendes mor. Det samme gælder for de andre børn, der bruger dette forsvar. Ulrikka's (og de andre børns) mål med denne strategi er det samme, som målet ved strategien brug af fantasi. Men hvor brug af fantasi er en strategi, der gør drengene populære, både blandt jævnaldrende og blandt de voksne, så har

strategien brug af manuskript den modsatte effekt. Faktisk møder jeg nogle små piger, som der næsten ikke er nogen, der kan lide. Og det er en meget alvorlig situation at være i, når man kun er 4 år.

Omdefinering til kærlighed

Denne strategi svarer til drengenes omdefinering til seksualitet på den måde, at pigerne ved at give situationen et andet indhold forsøger at gøre den ufarlig. Hver gang, der blev præsenteret et problem, blev det omdefinert til noget rart, noget sødt: "*nu kysser de hinanden*", "*så holder de hinanden i hånden*", "*så sidder piger og drengen og holder om hinanden*" "*nej de slås ikke, de danser*". Min tolkning er, at på samme måde, som omdefinering til seksualitet betød et trygt fristed for de drenge, der brugte den strategi, blev omdefineringen til kærlighed en beskyttelse mod den angst, pigerne oplevede, når de stod over for en situation, der kunne indebære konflikt, aggression og dermed angst. I begge tilfælde er der tale om, at børnene gør brug af forsvaret benægtelse.

Verbal bedøvelse

Den sidste pige strategi har jeg kaldt verbal bedøvelse. Det er en strategi, der består af ord. Pigerne taler helt enkelt uafbrudt om alt muligt konkret i selve situationen: **Nå skal vi lade dem få noget mad? Her er stolene.** *Du står ude i køkkenet og laver mad, mens jeg dækker bord. Er der kun fire tallerkener, så bliver jeg (mor-dukken) nødt til at dele med lillen (Baby), det bliver jeg nødt til.* **Jae.** *Jeg sætter lige mine unger til bords. Man skal bøje benene. Pigen og drenge skal sidde sammen.* **Jae.** *Så sætter jeg hende der, sådan og så ham der osv osv. Spise, spise, spise. Hov, der faldt mor ned. Har du glemt at tænde for båndoptageren?* **Nej** *Jeg kan ikke høre noget. Spise, spise, smask, smask.* **Hovsa pigen har spildt noget mad på gulvet, hvad tror du så, der sker?** *Nå, jeg synes også de sidder lidt uroligt. Spise, spise...* (Charlotte, 5 år). Legen forbliver hele vejen igennem på dette hverdags-realistiske plan. Hver gang Charlotte stilles over for et problem, opløser hun det ved at kommentere det. Strategien fungerer på den måde, at pigerne helt enkelt fylder situationen med ord og udsætter undersøgeren for verbal bedøvelse. Jeg er helt "bims", da vi er færdige. Strategien beskytter Charlotte mod at blive præsenteret for noget ukendt, ubehagelige eller eventuelt angstfremkaldende, hun beholder kontrollen. Den pris, hun betaler er, at der ikke er nogen dialog og egentlig heller ikke nogen kontakt.

Sammenfattende om strategier

Hvad betyder strategierne for den sociale arv? Noget generaliserende kan man sige, at de er udtryk for, at børnene har tilegnet sig en viden om, at det er bedst at kunne klare sig selv. I hvert fald de børn, der her er trukket frem, som børn, der har udviklet strategier til selv at kunne kontrollere forløbet. De har også en holdning om, at det er bedst at kontrollere situationerne selv, hvis man vil undgå angst. Og de udvikler måske nogle personlighedstræk, der gør det svært for dem at indgå i nære, gensidige, forpligtende relationer til andre mennesker, for vil det nu være sikkert at slippe kontrollen så meget, at det kan lade sig gøre?

Ud fra undersøgelsen tyder det på, at den sociale arv anskuet på denne måde har et forskelligt indhold for piger og drenge. Drengenes strategier kan generelt karakteriseres ved, at drengene forsøger at få kontrol ved at opbygge en magtposition, hvor det er dem, der kan definere legens

regler og indhold. Den pris, drengene betaler for at kunne kontrollere, er ensomhed og isolation. Det er ensomt for en 4-5-6 år gammel dreng at måtte handle ud fra, at det er nødvendigt at satse på egne ressourcer for at undgå angsten, Og det er en isoleret position at være tvunget til at have så meget kontrol over situationens regler og indhold, for at kunne holde angsten bort.

Pigernes strategier kan generelt karakteriseres ved, at pigerne i stedet for at regulere ved at kontrollere legens regler og indhold, forsøger at regulere ved at kontrollere den person de leger med. Pigernes strategier holder sig i højere grad inden for legens rammer, samtidigt med at de søger at kontrollere ved at kontrollere legekammeraten. Via kontrol af legekammeraten vil de sikre sig mod ukendte og eventuelt angsskabende situationer. Kontrollen og begrænsningen af legekammeratens handlinger er derfor en vigtig del af pigernes forsvar mod angst. - Drengene forsøger også at kontrollere legekammeratens handlinger, men gør det mere inddirekte "*der er ikke tallerkener i et rumskib*".

Man kan sige, at pigerne i deres valg af strategier i højere grad er afhængige af legekammeraten. Deres strategier er afhængige af, at legekammeraten i rimelig grad går ind på pigernes definition af legen. Ellers vil den angstreducerende effekt ikke kunne opnås. Et andet forhold, der karakteriserer pigerne, er, at de virker meget kontaktsøgende. De ønsker en relation, der indeholder positive/kærlige følelser, samtidigt med at de bruger relationen til kontrol. Det betyder, at pigerne bliver langt mere sårbare for konflikt, samtidigt med at deres strategier i langt højere grad indeholder elementer, der kan fremkalde konflikt. På samme måde som for drengene kan man derfor beskrive den pris, pigerne betaler for at kunne friholde sig for angst ved hjælp af strategierne. Der er dels tale om ensomhed og isolering og dels om risiko for et øget konfliktniveau i relation til andre mennesker.

Det korte perspektiv - og det lange

Indtil nu har der været fokus på en beskrivelse af den sociale arv i voldsramte familier i det korte perspektiv. Nemlig en beskrivelse af, hvad der karakteriserer børnenes opvækstmiljø, når der er vold i hjemmet og en beskrivelse af risici for børnenes udvikling, dels ud fra udviklingspsykologisk teori og dels ud fra forskning, der empirisk søger at påvise aspekter af børns psykiske udvikling.

Når det gælder det lange perspektiv, er der endnu ikke nogen dansk forskning inden for området⁹. Fra den engelsksprogede forskningslitteratur vil jeg nævne to undersøgelser, der på baggrund af retrospektive data har nogle resultater om, hvad det kan betyde for børns voksenliv, at de er vokset op i en voldsramt familie.

Henning et al. (1997) gennemgår først en række undersøgelser, der fokuserer på betydningen af at vokse op i en voldsramt familie. De finder, der er dokumentation for en øget psykisk belastning og flere adfærdsmæssige problemer i barndommen. Når det handler om betydningen på længere

9. SFI's Børneforløbsundersøgelse, hvor knap 6.000 børn følges fra fødslen, vil muligvis om nogle år kunne bidrage med en øget viden.

sigt, er resultaterne mere sparsomme. De finder kun tre undersøgelser (frem til 1996)¹⁰, der fokuserer på det psykiske velbefindende i voksenlivet. De tre undersøgelser finder alle, at der er en påvirkning, der viser sig som et generelt højere belastningsniveau i form af psykiske problemer, flere depressive symptomer, mere selvrapporteret stress, flere misbrugsproblemer, større fjendtlighed overfor omverdenen og flere angstsymptomer. Dette danner baggrund for deres egen undersøgelse af langtidseffekterne for det psykiske velbefindende af en opvækst i en voldsramt familie.

Henning et al. (1997) undersøgte 1.452 unge studerende (gennemsnitsalder godt 18 år) med brug af et spørgeskema, hvor der dels blev stillet spørgsmål om de unges opvækstfamilie og dels om deres nuværende psykiske velbefindende (målt på forskellige anerkendte skalaer). 203 af de unge (14%) oplyste, at de som børn mindst én gang havde overværet vold mellem forældrene. Undersøgelsens formål var, at finde ud af, om det at overvære vold mellem forældrene i sig selv kunne siges at have en negativ indflydelse på de unges psykiske velbefindende. De undersøgte derfor også andre risikofaktorer (om barnet selv blev udsat for fysisk vold, om forældrene blev skilt, om der var store ikke-voldelige konflikter mellem forældrene, forældrenes sociøkonomiske status og forekomst af alkoholisme hos forældrene) med henblik på at se, om eventuelle forskelle i det psykiske velbefindende kunne forklares ved disse faktorer og ikke ved opvæksten i en voldsramt familie.

Deres konklusion er, at det at vokse op med vold i familien har en selvstændig negativ indflydelse på den unges psykiske velbefindende. Uanset køn beskriver de unge, der er vokset op i en familie med fysisk vold mellem forældrene, flere psykiske problemer end andre unge. Dette gælder også, når der tages højde for de andre nævnte risikofaktorer.

En anden undersøgelse af langtidseffekten af en opvækst med vold er gennemført af McNeal & Amato (1998). Undersøgelsen er baseret på data fra både forældre og børn. Udgangspunktet var en forløbsundersøgelse af gifte par¹¹. 2.034 gifte par indgik i undersøgelsen i 1980. Blandt de par, der blev geninterviewet i 1992¹², var der 575 der havde børn på 19 år eller mere, som havde boet sammen med forældrene i 1980. 87% af disse par og deres børn blev bedt om at indgå i undersøgelsen, 420 børn og deres forældre sagde ja. På undersøgelsestidspunktet var børnene i gennemsnit 23 år. Spørgsmålet om vold i familien var blevet belyst via forældrenes svar både i 1980, 1983 og 1988.

10. Henning, K. et al. (1996) Long-term psychological and social impact of witnessing physical conflict between parents. *Journal of Interpersonal Violence*, **11**, 35-51; Straus, M. (1992) Children as witnesses to marital violence: A risk factor for lifelong problems among a nationally representative sample of American men and women. In D. Schwartz (ED.), *Children and violence: Report on the 23rd Ross Roundtable on critical approaches to common pediatric problems* (pp. 98-104). Columbus, OH: Ross Laboratories; Forsstrom-Cohen, B. & Rosenbaum, A. (1985). The effects of parental marital violence on young adults: An exploratory investigation. *Journal of Marriage and the Family*, **47**, 467-472.

11. The Study of Marital Instability Over the Life Course, a nationwide panel of married people interviewed in 1980, 1983, 1988 and 1992.

12. 78% af det oprindelige antal blev interviewet i 1983, 84% af dem i 1988 og 89% i 1992.

Udover volden ønskede man at belyse om det kunne have en betydning, om børnene selv havde været udsat for vold og om forældrene havde et alkoholmisbrug (eller andre misbrugsproblemer). Disse tre forhold var ligeledes belyst i dataindsamlingerne i 1980, 1983 og 1988. Desuden forelå der informationer om forældrenes uddannelsesmæssige baggrund og økonomi. Ved dataindsamlingen i 1992 blev der suppleret data fra børnene, der dels belyste relationen mellem forældre og børn og dels belyste en række psykosociale forhold hos børnene. Resultatet var, at forældrenes oplysninger om forekomst af vold i ægteskabet i perioden 1980 til 1988 (hvor børnene var mellem 11 år og 19 år) kunne bruges til at forudsige et negativt resultat for de undersøgte unge, både når det handlede om kvaliteten af forældre-barn relationen, det psykiske velbefindende og forekomsten af vold i de unges egne par-relationer. De fleste af disse sammenhænge er uafhængige af forhold som: forekomst af ikke-voldelige konflikter mellem forældrene, skilsmisse, forældrenes selvrapporterede oplysninger om fysisk vold mod børnene, samt misbrugsproblemer hos forældrene.

Opsummering

De refererede undersøgelser peger på, at der er en risiko for dårligere psykisk udvikling og velbefindende for børn, der vokser op i voldsramte familier, både i det korte og det lange perspektiv. Undersøgelser, der belyser det lange perspektiv, understreger, at det at være vidne til vold i sig selv har en negativ effekt, uanset om der er andre risikofaktorer til stede eller ej, samtidigt med, at undersøgelserne tyder på, at man også kan tale om en kumulativ effekt.

Man kunne derfor spørge, om de negative effekter knyttet til opvækst i en voldsramt familie er eksklusive for børn med denne baggrund eller om der vil være lighedspunkter mellem disse børn og andre børn med psykosociale belastninger. Ser man på de udviklingspsykologiske konsekvenser for især de små børn, vil en kvalitativ analyse antageligt vise, at selvom det at være vidne til vold i sig selv har en skadelig effekt, vil der være store lighedspunkter i den skade, det medfører, uanset om der er tale om voldsramte familier eller om familier præget af alkoholmisbrug, stofmisbrug, kriminalitet, psykisk sygdom eller andre psykosociale belastninger. De udviklingsmæssige risici ligner hinanden. I praksis er der også overlapninger mellem grupperne. I den tidligere omtalte undersøgelse af 394 børn på danske kvindekrisecentre (Christensen, 1990) oplyser 62% af børnenes mødre, at deres ægtefælle/samlever har et alkoholmisbrug, 10% at han har et hashmisbrug. Mens 27% af børnenes mødre oplyser, at ægtefællen/samleveren ikke har noget misbrug overhovedet. Betydningen af samspillet mellem forskellige problemområder er ikke undersøgt, mens det ville nok ikke være urealistisk at forestille sig en vis kumulativ effekt. Måske kan sådanne kumulative effekter, der kan være med til at forklare, hvorfor nogle børn trods alle odds alligevel klarer sig godt som voksne, mens andre mere eller mindre gentager de problemer, der har præget deres forældres liv.

Hvad skal der til for at bryde den sociale arv

Som begrebet "den sociale arv" er behandlet i dette papir, er det nødvendigt at gå tilbage til de udviklingspsykologiske betragtninger (både fra stadieteorierne og fra den nyere udviklingspsykologi) for at finde et udgangspunkt for at besvare spørgsmålet om, hvad der skal til, for at bryde den sociale arv. Af teorierne fremgår det, at et væsentligt problem i forbindelse med en opvækst i en voldsramt familie er, de udviklingspsykologiske konsekvenser i form af fx manglende konsistens i omgivelserne, at barnet forbliver i en hjælpeløs tilstand (der minder om

spædbarnets) hvor det overvældes af angst, at barnet har problemer med at skelne mellem den ydre og den indre virkelighed, at barnet mangler voksen hjælp til at fortolke sine erfaringer, at barnet på denne måde får konstrueret et billede af sig selv, af sin omverden og af virkeligheden som har en karakter, der gør det vanskeligere for barnet at udvikle selvtillid og et positivt selvbillede. Eventuelle afhjælpende foranstaltninger, må derfor tage udgangspunkt i disse forhold (som man også i et vist omfang gør via ansatte pædagoger/børnepersoner på landets kvindekrisecentre).

Forskningsmæssigt ligger der en opgave i at udvikle begreberne på en måde, så de fremtræder mere samlet og så det bliver muligt at give en let tilgængelig formidling af de væsentligste udviklingsmæssige forhold, der har betydning for børnenes udvikling. Det skal gøres på en måde, så det vil være muligt at oversætte begreberne til praksis i forskelligt regi, hvor man har mulighed for at komme børnene og deres familier i møde.

Jeg vil derfor foreslå en fire-delt strategi for det videre arbejde:

1. En gennemarbejdning af begreberne så de fremtræder på en måde, der er egnet til formidling.
2. I værksættelse af udviklingspsykologiske studier, der fokuserer på en række nøglebegreber af betydning for udvalgte aldersgrupper (som fx begrebet angst i undersøgelsen "Opvækst eller overlevelse")
3. Et længerevarende samarbejde mellem forskere og praktikere hvor begreberne relateres til den praktiske virkelighed, således at der udvikles et generelt begrebsmæssigt værktøj, der kan anvendes i flere praktiske virkeligheder.
4. At de praktiske konsekvenser af udviklingsarbejdet bruges nogle af de steder, hvor man i forvejen møder børn fra disse familier, således at der både sker en ændring af praksis og indhentes erfaringer, med henblik på at revurdere indsatsen i lyset af ønsket om at bryde den sociale arv.

I gangsættelsen af initiativerne under 4. behøver ikke at afvente resultaterne af 2. Man kan forestille sig en proces, hvor der via et samarbejde mellem forskere og praktikere vil kunne ske en kontinuerlig udvikling. De forskellige faggrupper, der arbejder med børn i socialt svage grupper, vil have en stor praktisk og faglig viden, men de vil ofte savne begreber og teorier, der kan hjælpe dem til at generalisere deres viden, samtidigt med at forskere kan savne en fødelinje til den praktiske verden, der skal bruge deres resultater. Et samarbejde over tid vil derfor være en væsentlig policy anbefaling med henblik på at få en forbedret indsats inden for dette område.

Referencer:

Behrens, H. L. (1998)

Børn er ikke til kontortid. KRIB-puljen - delrapport 1. Esbjerg: Formidlingscentret for socialt arbejde.

Breger, L. (1974)

From Instinct to Identity. The Development of Personality. Eglewood Cliffs New Jersey: Prentice Hall.

Christensen, E. (1984)

Vold ties ikke ihjel. En bog om vold i parforhold. København: Nyt Nordisk Forlag.

Christensen, E. (1988)

Opvækst eller overlevelse. Psykisk forsvar mod vold og strategier for overlevelse hos 4-6 årige børn i familier med hustrumishandling. København: SIKON.

Christensen, E. (1990)

Børnekår. En undersøgelse af omsorgssvigt i relation til børn og unge i familier med hustrumishandling. Nordisk Psykologi's monografiserie nr. 31. København: Akademisk Forlag.

Christensen, E. (1991)

Trængte familier. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 91:8.

Christensen, E. (1992)

Omsorgssvigt? København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 92:7.

Christensen, E. & Koch-Nielsen, I. (1992)

Vold ude og hjemme. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 92:4.

Erikson, E.H. (1983)

Barnet og Samfundet. København: Hans Reitzels Forlag (Childhood and society, 1968).

Henning, K. et al.(1997)

Long-term Psychological Adjustment to Witnessing Interparental Physical Conflict During Childhood. Child Abuse & Neglect, Vol. 21, No. 6, pp. 501-515.

McNeil, C. & Amato, P.R. (1998)

Parents' Marital Violence: Long-term Consequences for Children. Journal of Family Issues, vol. 19, No.2, pp. 123-140.

Mehlbye, J. (1995)

Børn og unge i brudte hjem. - om problemer og indsats. København: AKF Forlaget.

Rutter, M. & Rutter, M. (1997)

Den livslange udvikling - forandring og kontinuitet. København: hans Reitzels Forlag (Developing Minds. Challenge and Continuity across the Life Span, 1993).

Sommer, D. (1996)

Barndomspsykologi. Udvikling i en forandret verden. København: Hans Reitzels Forlag.